

СЕМІОТИКА ВІЗУАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 7.031

DOI: 10.18523/2617-8907.2019.2.53-63

Бондарчук Я. В.

СИМВОЛІКО-СЕМАНТИЧНЕ НАВАНТАЖЕННЯ ОБРАЗУ ПТАХА ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ РЕЛІГІЙНО-СВІТОГЛЯДНИХ УЯВЛЕНЬ У МИСТЕЦТВІ ПАЛЕОЛІТУ

Розглянуто палеолітичні композиції із зображенням птаха, які передають релігійно-світоглядні уявлення первісної людини. З'ясовано, що в мистецтві палеоліту образ птаха мав два головних значення: символу верхньої частини світобудови в бінарній та в триярусній вертикальній моделі всесвіту та символу душі, яка після смерті людини підіймається у вищий світ. Підкреслено семантичну спорідненість образу птаха як символу душі з образом жінки, яка вважалась носителькою душ ще не народжених дітей. Показано зв'язок провідних релігійно-світоглядних ідей, втілених в образі птаха, з характеристиками зодіакальних знаків, доміантних у час зародження цих ідей.

Ключові слова: мистецтво палеоліту, образ птаха, зооморфний код верхньої частини світобудови, символ душі, релігійно-світоглядні ідеї, характеристики зодіакальних сузір'їв.

Постановка проблеми. Однією з проблем культурології є недостатнє вивчення мистецтва кам'яного віку, яке є своєрідним дзеркалом початкового етапу духовної еволюції суспільства. «Сучасна культурологія зазвичай виділяє останній відрізок інтелектуального розвитку не більше 400 поколінь, піддаючи забуттю родоначальну історичну природу фундаментальних основ культури. <...> Ситуацію, що склалася, можна порівняти зі спробою прочитати загальний літопис культури, користуючись лише двома-трьома останніми літерами алфавіту» (тут і далі переклад з російської наш. – Я. В.) (Солонина, Соколова 2003). Дослідження релігійно-світоглядних уявлень палеоліту, на який припадає 99,8 % історії людства, доцільно пов'язати з розглядом гіпотези, висловленої в низці наукових статей (Брюшинкин 2012; Гурштейн 2011; Чмихов 1992, 2004; Шилов 1990; Юрковец), що закономірна єдність у розвитку давніх суспільств у найскладнішій сфері

їхньої діяльності – ідеології та творчості, набуває відображення в космічних циклах.

Основні релігійні ідеї кожного історичного періоду знаходять своє відображення в характеристиці доміантного в цей період знака зодіаку, під яким проходить точка перетину екліптики та екватора (точка весняного рівнодення) протягом 2150–2160 років. Оскільки вісь обертання Землі не перпендикулярна до екліптики, а відхиляється від перпендикулярної на $23^{\circ} 26'$ і зазнає гравітаційної дії притягання Місяця і Сонця, вона робить повільні кругові рухи по конусу, аналогічно рухам дзиги, коли та уповільнюється. Разом із віссю обертання Землі змінює своє положення перпендикулярний до неї небесний екватор відносно площини екліптики. Отже, точка перетину небесного екватора з екліптикою пересувається по екліптиці в напрямку, зворотному видимому руху Сонця за 72 роки приблизно на 1° і за 2150–2160 років проходить 30° – один знак зодіакального кола і переходить в інший.

Варто зазначити, що в давнину межі зодіакальних сузір'їв не визначалися з математичною точністю, а ідентифікувалися за характерними астеризмами, тобто групами зірок, що легко розрізняються на нічному небі. У першій половині XX ст. небесна сфера була чітко розділена на ділянки сузір'їв, тоді виявилось, що екліптика проходить не тільки через 12 зодіакальних сузір'їв, а й з 30 листопада до 12 грудня по ділянці сузір'я Змієносця, яке між Скорпіоном і Стрільцем. Але, оскільки в році тільки 12 місяців і більшість зірок цього сузір'я розташована далеко від екліптики, воно не належить до зодіакальних (Астрономія 1983, с. 40). Протяжність зодіакальних сузір'їв уздовж екліптики різна. Тому для зручності визначення положення Сонця екліптика розділена на 12 рівних частин по 30° кожна, які отримали назви знаків зодіаку. Хоча знаки зодіаку не точно відповідають сузір'ям, від яких дістали назви, сучасні астрономи взяли їх за основу для відліку часу.

Аналіз досліджень і публікацій. Щодо часу зацікавлення давніх народів зодіакальним колом є різні версії. В. В. Ємельянов, спираючись на клинописні записи Месопотамії, доводить, що найдавніший зодіак II тис. до н. е. походить із шумерського м. Ніпура. У ньому було 12 сузір'їв, що сходили разом із сонцем у кожному місяці. Назви сузір'їв були пов'язані з головними в цьому місяці релігійними святами або сільськогосподарськими роботами. Наприклад, назва «Діва» виникла тому, що в час сходження цього сузір'я відзначали свято богині Інїни; «Лев» – у цьому місяці святкували день пам'яті царя-героя Гільгамеша, якого називали Левом; «Телець» – у другий місяць ніпурського календаря відбувався обряд оранки сиріої після розливу землі й на поля виводили запряжених у плуги волів; «Овен» – сузір'я сходило в період весняного рівнодення, коли приносили в жертву на свято нового року первістка-ягня і коли відбувався поєдинок між старим царем і новим претендентом, котрого сприймали як жертвовного Овна, оскільки він міг стати жертвою єдиноборства; «Риби» – це сузір'я сходило в останній місяць ніпурського календаря і знаменувало кінець річного циклу, «вихід життя в царину водного хаосу» (Ємельянов 2001, с. 156–159). Доктор фізико-математичних наук, провідний фахівець з археоастрономії О. А. Гурштейн доводить, що про зодіакальне коло знали вже в VII тис. до н. е. і вже тоді могли визначати не лише, яке сузір'я сходить у кожному місяці відповідно до руху сонця протягом року, але й знали явище прецесії, внаслідок якого через кожні 2150 років сонце в день весняного рівнодення сходило

в іншому сузір'ї, що вважалось головним. «Хоча через сліпуче сонячне світло, – пише вчений, – неможливо визначити, в якому сузір'ї перебуває Сонце безпосередньо в якийсь день (наприклад, у день весняного рівнодення), це все ж можна було зробити, якщо помітити, яке сузір'я йде за Сонцем увечері після його заходу, і яке сузір'я передувє Сонцю вранці, до його сходу. Сузір'я між ними й буде тим, у якому в цей час сходить Сонце» (Гурштейн 2011). О. М. Чмихов (1953–1994) у праці «Археологія та стародавня історія України» (1992) зазначає, що переміщення точки весни з одного в інше зодіакальне сузір'я вперше виявили вавилонські астрономи, а зафіксовано це в міфі про створення всесвіту богом весняного сонця Мардуком з тіла божества хаосу Тіамат. Як сказано в міфі, Мардук поставив на чолі зодіаку сузір'я Тельця, перед ним зодіак очолювали Близнята, а після нього буде Овен. Отже, у вавилонському міфі є згадка про зодіак, «очолюваний Близнятами, що існував 6680–4400 р. до н. е. Інші джерела описують численні зодіаки, очолювані вже Тельцем (4400–1710 р. до н. е.), Овном (1710 р. до н. е. – 20 р. н. е.) та Рибами (з 20 р. н. е.)» (Чмихов 1992, с. 145). У статті «Астрономія в житті первісного суспільства (до питання про час утвердження астрономічних знань)» (2004), спираючись на аналіз давніх письмових джерел та артефактів із зображеннями знаків зодіаку, вчений висловлює думку, що вже у VII тис. до н. е. в результаті астрономічних спостережень людина могла розділити небесну сферу, по якій пересувається Сонце, на 360° і помітити навіть таке складне явище, як прецесія – переміщення точок рівнодень і сонцестоянь. «Виходячи з того, – пише вчений, – що найдавніші частини Рігведи можуть бути датовані VII тисячоліттям до н. е., приблизно до цього самого часу належить і поява градусної міри, а разом з тим і глибоке наукове розуміння процесу і результатів давніх астрономічних спостережень, які стосувалися навіть таких складних явищ, як прецесія. Адже безумовно саме градусні виміри дозволили помітити явище прецесії, бо переміщення точок пір року (весняного та осіннього рівнодення, літнього та зимового сонцестояння) на 0,5° (видимий діаметр Сонця) ставало помітним протягом 36 років, тобто протягом життя одного покоління» (Чмихов 2004, с. 20). Зі свого боку можна додати, що складні астрономічні структури (Гебеклі-Тепе та ін.), зведені у IX–VII тис. до н. е. для визначення точок сходу Сонця та зірок, свідчать про те, що на той час астрономічні знання були вже розвинутими настільки, що давні мудреці були здатні на такі складні розрахунки.

Якщо в шумерів, пише В. В. Ємельянов, зодіакальні сузір'я лише пов'язувались з певними релігійними ритуалами, але жодних інтелектуальних довільних спекуляцій щодо них не було, то в Ассирії та Вавилоні жерці-астрономи давали зодіакальним сузір'ям розгорнуті характеристики, пов'язуючи з ними головні релігійні уявлення, ідеї, принципи, які переважали в час домінування того чи того сузір'я. Так сузір'я ставали знаками. Переважання у IV–III тис. до н. е. (період домінування Тельця) культу землі, яка як частини космосу через мегалітичні структури сприймає енергетику інших планет і зірок, спричинило те, що Телець став знаком стихії землі, символом елемента землі та планети Земля. Неповороткий грузький Телець порівнювався з могутнім тілом Землі. Поширення сутичок і війн, унаслідок чого виникли культи військових вождів, царів, визначних особистостей у II–I тис. до н. е. (період домінування Овна), спричинило те, що Овен став знаком героїв. Його управителем вважався Марс (присвячений богу війни), планетою екзальтації – Сонце, стихією – вогонь війни, на відміну від царственного вогню Лева і духовного вогню Стрільця. Знак Риб, домінування якого припадає на кінець I тис. до н. е. – I–II тис. н. е., став знаком антиномічного осмислення буття, Бога і людини в поєднанні іманентного і трансцендентного начал, що мало вияв у провідних релігіях того часу: буддизмі, індуїзмі, даосизмі, конфуціанстві і особливо в християнстві. «В особі Ісуса Христа – Бога Істинного, а також Істинної Людини – божественне суспільство і земне суспільство мають спільного представника, який у земному плані народився у середовищі пролетаріату і помер смертю лиходія, тоді як у світі тому Він – Цар Царства Божого і сам Бог» (Тойнбі 1995, с. 512). У християнстві особливого сакрального значення набував символ риби. Грецьке слово «Ιχθῦς» (риба) стало скороченням повного титулу «Ісус Христос Син Божий Спаситель». У цьому слові містично розумівся Христос, «оскільки Він був здатний жити у безодні смертного існування, як у глибинах вод без гріха» (Холл 2004, с. 114–115).

Визнання відповідності між домінантними світоглядно-релігійними ідеями певної доби і назвами та характеристиками зодіакальних знаків, у яких у той час перебуває Сонячна система, приховує можливість хибного твердження про вплив сузір'їв на розвиток людства, яке справедливо не визнається наукою. Подібних поглядів, що сузір'я – це духи, замуrowані в зоряних тілах, і що близькість до Сонця певного сузір'я під час весняного рівнодення створює найсприятливіші умови

для того, щоб передати його вплив на Землю разом із сонячним промінням, дотримуються астрологи, теософи, представники руху Нью Ейдж. Сучасні вчені переконливо довели, що не сузір'я визначали релігійно-світоглядні ідеї, вірування й образи астрономічних епох, а, навпаки, згідно з переважаючими в певний період релігійно-світоглядними ідеями й образами людство давало назву зодіакальним сузір'ям, визначаючи їхні характерні ознаки, втілені в міфах і легендах. За словами О. А. Гурштейна, «...зодіак являє собою систему символів, які відображають думки і образи людей у періоди введення їх у побут» (Гурштейн 2011, с. 48).

Дослідження вчених, пов'язані з відображенням у назвах і характеристиках зодіакальних знаків найпоширеніших на час їх домінування релігійно-світоглядних ідей і вірувань, дотичні до історії цивілізованого людства. Не викликає сумніву, що в цивілізованих суспільствах із домінантним сузір'ям, у якому сходило Сонце в день весняного рівнодення, давні астрономи пов'язували низку понять і принципів, які відповідали головним релігійно-світоглядним уявленням їхнього часу. Проте проблема відповідності характеристик домінантних знаків зодіаку провідним культам ранніх періодів історії (до часу виникнення астрономії) залишається відкритою. Якщо зіставити час виникнення різних культів кам'яного віку з астрономічними епохами перебування Землі (точніше точки весняного рівнодення) протягом 2150 років під певним знаком зодіаку, виявляється, що між релігійно-світоглядними уявленнями та ідеями певної доби і характеристикою знака є певна відповідність. Зокрема, виникнення культу каменів як аналогів вічності, найдавніші свідчення якого фіксуються в похованнях 48–46 тис. до н. е., припадає на добу Козерога, що характеризується як знак основи природи, глибинної кам'яної основи землі, його управителем вважають Сатурна, символом якого є камінь. Найдавніші свідчення зародження тотемних уявлень, що виявляються в зображеннях звіролюдей (териантропів) 39–36 тис. до н. е., в яких культ жінки-родоначальниці синтезувався з культом звіра-тотема, збігаються в часі з перебуванням Землі в зодіакальних знаках Діви та Лева. Повсюдне поширення культів божеств-близнят у VII–V тис. до н. е. припадає на час перебування Землі в зодіакальному знаку Близнят.

Одним із підходів до розв'язання цієї проблеми може стати дослідження релігійно-світоглядних уявлень, пов'язаних з образом птаха, оскільки в різні періоди він мав чи не найскладніше символічне значення з усіх зооморфних кодів палеоліту. Узагальнювальної праці з цієї теми немає. Проте

різні артефакти, які містять зображення птахів або їхніх ознак, аналізуються в багатьох працях, дотичних до мистецтва цієї доби (Фролов 1972; Ларичев 1978; Формозов 1980; Столяр 1985; Зубов 1997; Топоров 2008). Спираючись на аналіз палеолітичних артефактів, на яких зображення птахів розміщено у вертикальних композиціях разом із зображеннями змій, риб і наземних тварин, науковці (Ларичев 1978; Nougier & Robert 1976; Фролов 1992) трактують їх як засоби образної матеріалізації світоглядних уявлень про три частини світу. Птах у цій схемі був зооморфним кодом верхньої частини. Проте чимало палеолітичних артефактів свідчать, що семантика образу птаха не вичерпується лише цим значенням і є не до кінця з'ясованою проблемою.

Мета статті – з'ясувати символіко-семантичне навантаження образу птаха в різні періоди палеоліту й дослідити, чи мали втілені в ньому релігійно-світоглядні ідеї відображення в характеристиках зодіакальних знаків, домінантних на час їх зародження.

Виклад основного матеріалу. Палеолітичних артефактів із зображенням птаха виявлено небагато, проте достатньо для того, щоб на основі їх аналізу зробити певні узагальнення й висновки. Найдавнішим зображенням істоти з головою птаха можна вважати рельєф, вирізьблений на фрагменті бивня мамонта, знайдений професором Іоахимом Ханом у печері Гайсенкlostерле (рис. 1).

Істота стоїть з піднятими ніби в молитві руками. Ноги розставлені та зігнуті в колінах; пташина голова з чітко вирізьбленим великим оком і дзьобом повернута в профіль. На лівій руці зроблено 7 паралельних ліній. По 7 зарубок зроблено

на лівому і правому краях пластини з обох боків постаті. На зворотному боці пластини розміщено 4 ряди по 14 зарубок. Числовий ритм «7» та «14» пов'язується з місячним календарем. Користуватись ним первісна людина почала з доби ашелью (1,7 млн/790 тис. р. т. – 300/144 тис. р. т.). Про це свідчать паралельні нарізки в кількості 7 та 14, нанесені на кістках з ашельських стоянок Странска Скала (763 тис. р. т.) і Більцингслебен (400–300 тис. р. т.). «На землі, – пише Б. О. Фролов, – немає і ніколи не було раніше ні одного малого народу або племені, які виявилися б нездатними вести облік часу за Місяцем» (Фролов 1981, с. 72). Згідно з дослідженням О. Н. Бадера, ритм «7» був поширений у верхньому палеоліті по всій Євразії. Його приклади є на величезній території від східносибірської стоянки Мальти до берегів Атлантичного океану (Бадер 1978, с. 45).

Найбільшу потребу в рахуванні днів мали жінки, які чекали на народження дитини. Вже в ашельську добу був помічений зв'язок Місяця з місячними фізіологічними циклами жінок, вплив на сексуальну активність людей і тварин. Можливо, на той час припадає зародження уявлень, що саме Місяць управляє менструальним циклом і що він «чоловік усіх жінок», який може обдарувати дитиною. Центральною ідеєю, пов'язаною з Місяцем, стає ідея дітонародження та розмноження. Число «7», яке відповідає тривалості фази Місяця, набуває сакрального значення і пов'язується з плодючістю і розмноженням, що підтверджується нанесенням семи магічних знаків на жіночих палеолітичних скульптурках. Сім паралельних ліній є на животі жіночої фігурки з Холе Фельса (42,1–38,3 тис. р. до н. е.), на руці скульптурки жінки-левиці з печери Штадель (38–34,6 тис. р. до н. е.), на жіночій скульптурці у вигляді стрижня з Дольні Вестоніц (29,8 тис. р. до н. е.), сім паралельних кіл має шапочка на голові «віллендорфської венери» (24–22 тис. р. до н. е.). Отже, магічні числа місячного календаря, за яким жінки палеоліту вираховували терміни вагітності, на пластині з Гайсенкlostерле свідчать про те, що цей артефакт використовувався в магії, пов'язаній із зачаттям та народженням дитини. Але на ньому зображено не просто жінку, а жінку-пташку. Основною для такої асоціації було те, що жінку вважали вмістилищем (носителькою) душ ще не народжених дітей і птах порівнювався з душею людини. У вигляді птаха зображено душу «Ба» в ритуальних розписах єгипетських пірамід. Початок зародження складної асоціації: «птах – душа – жінка» – виявляється в палеоліті. Головною складовою в цій асоціації була жінка, якій

Рис. 1. Рельєфне зображення жінки-пташки на кістяній пластині та зворотний бік цієї пластини з 4 рядами по 14 зарубок з печери Гайсенкlostерле (Холенштайн, Німеччина). 38–34,6 тис. р. до н. е.
Джерело: www.ancient-wisdom.com/astrology.htm

відводилась виключно важлива роль як творцю нескінченних поколінь родового колективу, матері, хазяйці, виховательці, значення якої зростало в рази у зв'язку з переходом від первісних стад до родоплемінних колективів. Отже, культ жінки був одним із провідних. Пластина з Гайсенкlostерле, що засвідчує важливість цього культу, не датується точно (38–34,6 тис. р. до н. е.). Проте час її виготовлення припадає на період перебування Землі під зодіакальним знаком Діви (38 700–36 550 тис. р. до н. е.), який позиціює жіночий материнський принцип. На нашу думку, це свідчить про те, що один із провідних культів цього історичного періоду відобразився в характеристиці домінантного на цей час зодіакального знака.

Крім асоціації птаха з душею людини та з жінкою як носителькою душ ще не народжених дітей, на початку верхнього палеоліту відбувається усвідомлення птаха (оскільки він єдиний з природних істот здатний підійматись у височину небес) як зооморфного коду вищої повітряної частини всесвіту, протилежної нижній частині світобудови. Водночас із невпорядкованими зображеннями тварин, які відтворювали хаотичне переміщення фауни в природі, з'являються вертикальні композиції, в яких зображення істот розміщено в певній послідовності. У печері Гордж д'Анфер, що датується 32 000–30 000 р. до н. е., виявлено малюнок риби (тунця), а над ним – малюнок істоти, яку трактують як птаха. «У міфологізованих схемах всесвіту, – пише В. Н. Топоров, – риба служила головним зооморфним класифікатором нижньої космічної зони й протиставлялася птахам як класифікатору верхньої зони...» (Топоров 2008, с. 391). Ще одним яскравим прикладом такого значення образу птаха є зображення орла в парі з черепахою

на камені з палеолітичного поселення Мала Сія (32 500 ± 400, 31060 ± 450 р. до н. е.) (рис. 2).

Першовідкривач артефакту В. Є. Ларичев пов'язує його з міфологемою про взаємодію двох протилежних зон бінарної моделі світу – неба і землі. Якщо черепаха в багатьох міфах традиційно асоціювалася з твердою основою землі, тобто з нижнім земним світом, то орел мав символізувати верхню зону світобудови – небо. Оскільки деякі знайдені на цій стоянці скульптурки черепахи, як пише вчений, мають явно виражений фалічний характер, «взаємовідносини орла і черепахи не можна однозначно оцінювати як боротьбу. Це, очевидно, насамперед статевий акт. Отже, згідно з давньою космогонією первісних міфів людства, така композиція, напевно, відображає найважливіший етап, що передував народженню світу» (Ларичев 1978, с. 66). Якщо прийняти цю версію, то зображення з Малої Сії можна вважати одними з найдавніших образних відображень космогонії – творення всесвіту через поєднання нижчої та вищої зон космосу, жіночого начала матері-землі (черепахи) та чоловічого начала неба-повітря (орла). В основу акту космогонії було покладено ідею, що для творення не тільки людини чи будь-якої природної істоти, але й усього всесвіту потрібна пара протилежних начал. Зародження таких уявлень, як свідчить датування артефактів з печери Гордж д'Анфер та з Малої Сії, збігається в часі з перебуванням нашої планети під зодіакальним знаком Близнят, одним із головних принципів якого є принцип парності як неодмінної умови для зародження життя.

Семантичне навантаження образу птаха як символу верхньої небесної частини світу і як символу душі, яке сформувалось 38–30 тис. р. до н. е., набуває подальшого розвитку в наступні періоди палеоліту. Усвідомлення птаха як матеріального втілення душі обумовлювало те, що в печерному живописі зображення птахів розміщувались біля зображень загинувших на полюванні чоловіків, а фігурки птахів клали в поховання. У дитячому похованні на стоянці Мальта виявили кілька скульптурок птахів, переданих узагальненою схемою: овальний тулуб із виступами розпростертих крил та трикутник голови на довгій шиї (Формозов 1980, с. 10). На одній зі скульптурок було нанесено орнамент із 274 заглиблень (термін вагітності жінки), розмішених у 28 рядів (число днів у синодичному місяці). Біля шиї дитини було знайдено намисто з 70 намистин, до якого знизу було прикріплено 7 підвісок, зроблених з кістки мамонта (рис. 3).

Рис. 2. Камінь із зображенням черепахи та орла з поселення Мала Сія. 32 500 ± 400, 31060 ± 450 р. до н. е. (Росія). Джерело: Ларичев 1979, с. 66

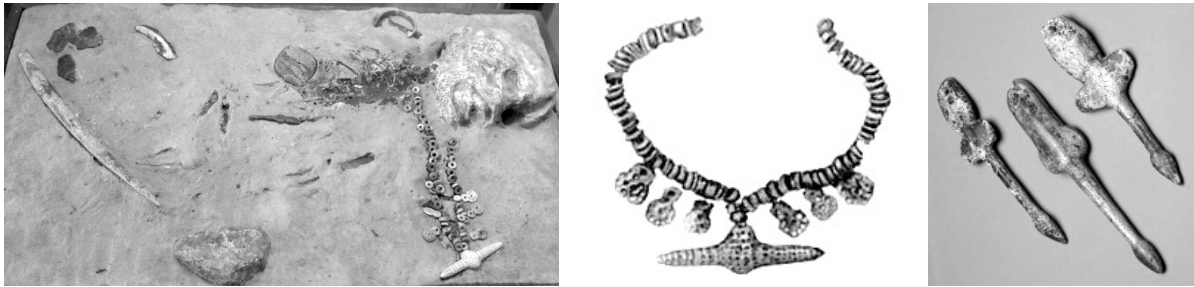

Рис. 3. Дитяче поховання на стоянці Мальта (Іркутська обл., Росія). 22 423–21 891 р. до н. е.

Джерело: <http://dostoyanieplaneti.ru/mesta/palieotichieskaia-stoianka-malta>

Використання в поховальних предметах магичних чисел місячного календаря, пов'язаних із народженням дитини, підтверджує, що обряд поховання завжди передбачав відродження людини в новому житті. Для цього в більш ранні часи небіжчиків клали в позі зародка, покривали їх червоною вохрою (символічним кольором життя). У мальгінському похованні, крім цих давніх обрядів, чи не вперше з'являються фігурки птахів, які в цій ситуації сприймалися як образи реального птаха, що є носієм душі дитини у вічне буття і водночас медіатором земного та небесного світів. Ці релігійно-світоглядні ідеї, прагнення досягнути невидиме духовне начало людини та його зв'язок з вищим світом неба набули відображення в характеристиці домінантного на той час зодіакального знака Водолія (23 650–21 500 р. до н. е.), який вважається знаком духовності. Сутність його у виключній сприйнятливості та чутливості до надземного (надприродного, надматеріального) світу. Водолій проливає на землю воду духовних знань. Земля стає подібною до чутливого радара, який сприймає інформацію з вищого світу ніби з допомогою невидимої антени. І хоча зв'язок із надприродним світом властивий усім зодіакальним знакам, Водолій – це знак особливої взаємодії з духовною реальністю, знак втілення вищих сподівань та ідеалів людства.

Релігійний синтез ідеї душі з образом птаха як один із найважливіших елементів релігійної свідомості продовжує розвиватись наприкінці солотрейського – на початку мадленського періоду, у 19–16 тис. до н. е. У цей час у печерному живописі з'являються малюнки, в яких образ птаха включається в зображення трагічних ситуацій полювання, де мисливець гине. Це важливе спостереження належить французькій дослідниці Аннет Ламінг-Емперер (Annette Laming-Emperaire (1917–1977)). Один із найяскравіших прикладів подібної ситуації розміщено в печері Ласко, у так званій «шахті з мерцем», у яку треба було спуститись на 4–5 м нижче від загального рівня печери (рис. 4).

Рис. 4. Зображення вбитого мисливця, бізона і птаха в печері Ласко (Франція). 18,6–15,5 тис. р. до н. е.

Джерело: <http://fishki.net/1755011-poslanie-iz-paleolita--ili--pewera-lasko.html>

У цьому особливому відділі печери зображений поранений бізон, з черева якого вивалюються нутроші, під бізоном видно якусь зубчасте знаряддя. Біля рогів бізона лежить мертвий чоловік з розкинутими руками, поруч нього – зламаний дротик. Цікавою деталлю цієї композиції є намальований біля чоловіка птах на довгій жердині. Цей атрибут можна трактувати як жезл (знак влади та особливого статусу) або як списометалку – пристрій, у який вставляли спис для посилення кидка. Проте зображення птаха, хоч би на якому предметі воно розміщувалося, трактується в ситуації загибелі мисливця однозначно як символ людської душі, яка покинула тіло, щоб поринути в надземний світ. Подібним чином пояснює зображення птаха А. Б. Зубов на жезлі з печери Мас д'Азіль (Франція). «Пташка, – пише вечний, – очевидно, душа померлого, що лине до нового народження з утроби землі (отвір в основі жезла, можливо, пов'язаний з вульварною символікою). Можна припустити, що такі жезли клали у могили тих людей, які звершували священнодійства, з'єднуючи видимий і невидимий світ та допомагаючи душам померлих одноплемінників досягнути неба» (Зубов 1997, с. 44–45). Важливою особливістю є те, що вбитий чоловік, зображений у «шахті» Ласко, має пташині риси.

У нього пташина голова, а на руках по чотири пальці. Ніби давній художник намагався підкреслити, що зображує не людину, а її душу, яка має і людські, і пташині ознаки. Те, що зображення розміщено у важкодоступному відділі печери, відокремленому від інших, на більшій глибині, свідчить про те, що його могли використовувати для звершення релігійних обрядів. Відокремлення сакральної зони від зони побутової життєдіяльності спостерігається ще в пам'ятках ашелью та мустьє (печери Азох, Лазарет та ін.).

Трагічні сцени полювання із зображенням мисливців із пташиними рисами облич та пташки-душі у вигляді авіаформ є в барельєфі Рок де Сер, у розписі грота Вілар, у схемі, зображеній у печері Лас Монедас (Столяр 1985, с. 254). На кам'яній пластині з печери Пешіале зображений ведмідь, який стоїть на задніх лапах, а біля нього дві фігури з тілами людей та головами птахів. Одна з них позаду ведмеда з розведеними, неначе крила, руками робить крок уперед, а інша перед ведмедем, тіло якої простромяне списом, нахилившись, падає біля ведмеда (рис. 5).

Рис. 5. Зображення сцени або обряду полювання на кам'яній пластині з печери Пешіале (Франція).
Джерело: kosarev.press.md/feman-1.htm

У печері Пеш Мерль червоною вохрою на стелі ніші зроблено зображення чоловіка, через тулуб якого проходить ряд ліній, що інтерпретуються як списи, а над його головою авіаформа – знак птаха – символ душі, яка покидає тіло і відлітає, неначе птах (Столяр 1985, с. 242) (рис. 6).

На стелі так званої «зали ієрогліфів» у тій самій печері пальцями по сирій глині прокреслений ще один малюнок, у якому складно поєднуються асоціації смерті чоловіка з птахом і жінкою – носителькою людських душ. Серед заплутаних ліній можна виокремити три антропоморфні постаті, які нагадують вагітних жінок. Вони повернуті до постаті безголового чоловіка з чітко вираженим статевим органом. Дві жіночі постаті не мають голів, а третя має ознаки птаха: крило замість руки та пташиний контур повернутої назад голови (рис. 7).

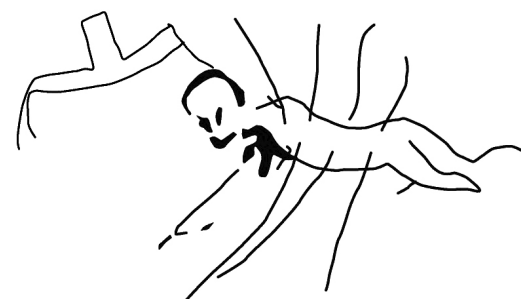

Рис. 6. Зображення чоловіка, пронизаного списами, над головою якого знак птаха – авіаформа в печері Пеш Мерль (Франція). 18–14 тис. р. до н. е.
Джерело: Столяр 1985, с. 252;
<https://readtiger.com/donsmaps.com/placard.html>

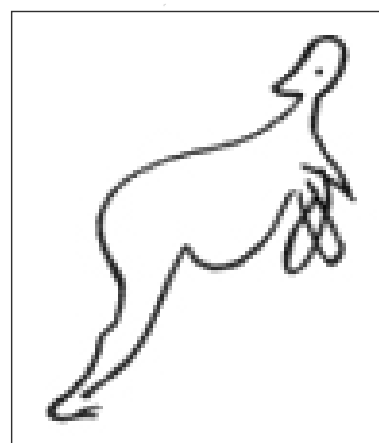
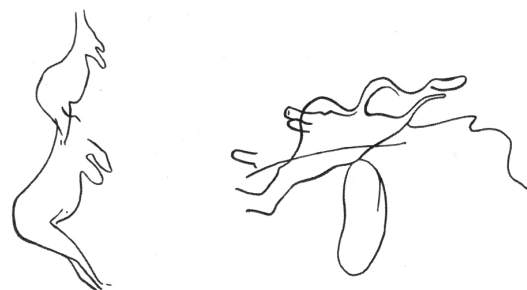

Рис. 7. Прорисовка панно, на якому є зображення безголового чоловіка та трьох вагітних жінок, на стелі ієрогліфів у печері Пеш Мерль (Франція). 17,3–15,8 тис. р. до н. е. Довжина панно 6,5 м, висота 3 м.
Джерело: Столяр 1985, с. 251

Цей малюнок свідчить про те, що в контексті зображень трагічних сцен загибелі мисливця жінка і птах могли відігравати приблизно адекватну взаємозамінну роль. Їхні зображення могли бути як візуальними, так і знаковими у вигляді авіаформ та клавіформ. Авіаформи нагадували силует птаха з розпростертими крилами. Клавіформи являли собою подібні до клавіш профільні схематизовані зображення жінки у вигляді прямих стрижнів з опуклостями грудей у верхній частині або з опуклостями сідниць у нижній частині постатей. Пташині та жіночі знаки часто настільки схематизувалися, що ставали подібні між собою (рис. 8).

Рис. 8. Пташині знаки (авіаформи) та жіночі знаки (клавіформи) з печер мадленського періоду.
Джерело: kosarev.press.md/Feman-1.htm

У печері Піндаль (Іспанія), яка датується періодом середнього і пізнього мадлену (17–12 тис. р. до н. е.), зображення жіночих знаків (клавіформ) включено до сцени полювання, подібної за своїм смисловим навантаженням до композиції із загибим мисливцем у печері Ласко. Тут намальований поранений бізон. У нього підкошені задні ноги, його рана у вигляді гострого кута різко виділяється на правому боці. Біля його рогів зображено дві повалені постаті, одна з яких чоловіча, а інша без явних ознак статі. Нижче від ніг бізона розміщений ряд із шести символічних знаків жінки у вигляді клавіформ, схожих на авіаформи, а зліва – ряди крапок, які, очевидно, були місячним жіночим календарем. Отже, композиція могла використовуватись у магічних обрядах, спрямованих на відродження життя загиблих чоловіків у надматеріальному світі (рис. 9).

Вражаючий синкретизм понять жінки і птаха демонструють скульптурки зі стоянки Мізин, яка датується 18–16 тис. р. до н. е. У більшості скульптурок чітко виокремлюється овальний тулуб, від верхньої частини якого відходить маленька голова, а від нижньої частини відносно довгий хвіст. Посередині тулуба розміщені знаки жіночого лона (матки) із зародками або лобкового трикутника. На деяких фігурках ліворуч

Рис. 9. Зображення бізона, чоловіка та шести жіночих знаків у вигляді клавіформ у печері Піндаль (Іспанія). 17–12 тис. р. до н. е.
Джерело: Столяр 1985, с. 248

і праворуч від трикутника є опуклості, що нагадують жіночі груди. Від середньої частини іноді відходять два відростки, подібні до крил (Гладких 1996, с. 40) (рис. 10).

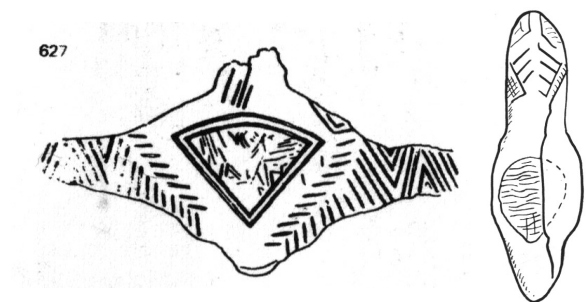

Рис. 10. Скульптурки жінки-пташки з Мізинської стоянки (Чернігівська обл., Україна). 18–16 тис. р. до н. е.
Джерело: <https://moonshaman.com/tajna-uzora-meandr-spryatana-v-ukraine>

На артефактах, створених наприкінці XVI – на початку XV тис. до н. е., трапляються вертикальні композиції, в яких зображення птахів, тварин та насельників водного світу (риб і змії) розміщено

в чіткій послідовності як зооморфні коди триарусної моделі всесвіту. У таких композиціях птах, як і раніше, відіграє роль класифікатора верхньої частини, тварини символізують середній земний світ, а риби і змії – нижній водний світ. Можливо, формування світоглядних уявлень про триарусну структуру світу, яка змінила бінарну модель світобудови, відбулося внаслідок потепління клімату, розширення річок і озер, що сприяло посиленню уваги первісної людини до насельників води. У шарі фінального мадлену в гроті Ла Ваш (La Vache), який датується 12–10 тис. р. до н. е., серед численних предметів мобільного мистецтва був знайдений цілий «кезл» з рога оленя, прикрашений зверху скульптурною головою птаха, у середній частині – зображеннями оленя, коня і лева, а знизу – вирізаною фігурою риби (лосося). Б. О. Фролов зазначає, що, публікуючи цю знахідку, дослідники Нуж'є і Робер неодноразово підкреслювали прагнення митця символічно і просторово розчленити по вертикалі три космічні зони – повітряну, земну і водну, і відобразити ці зони через їхні зооморфні символи (Фролов 1992, с. 109). На жезлі з печери мадленського часу Тейжа в нижній та середній частинах розміщено зображення трьох коней, під ними – зображення двох змій, розташованих одна над одною, а у звуженій верхній частині вигравіровано авіаформу (символ птаха) (рис. 11).

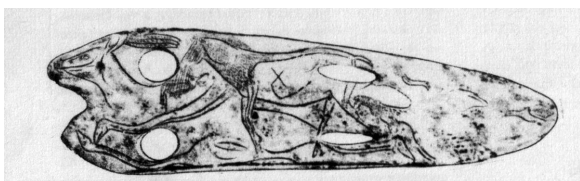

Рис. 11. Жезл (30 см) із зображенням трьох коней, двох змій та авіаформи з печери Тейжа (Франція). Період мадлен.

Джерело: Елинек 1985, с. 290

Три яруси світобудови усвідомлювалися не лише у фізичному природному, але й у метафізичному аспекті як поступовий перехід від нижчого матеріального до вищого духовного буття. Ця ідея відобразилась у характеристиці домінантного на той час зодіакального знака Скорпіона – найглибшого і найтаємничішого з усіх знаків зодіаку, який має три символи: скорпіона, змії та птаха – і через них позиціює перетворення матеріальної субстанції на духовну, оскільки птахи, нейтралізуючи закон гравітації, демонструють відрив від матеріального світу, імпульс, скерований до центру духовності.

Висновки. Проаналізовані артефакти свідчать про те, що у свідомості палеолітичної людини птах поставав як єдина з природних істот, здатна подолати земне тяжіння і піднятися до небес, унаслідок цього його образ набував двох головних значень: символу верхньої частини світобудови як у бінарній, так і в трискладовій вертикальній моделі всесвіту, та символу вічної душі людини, яка після її смерті підіймається у вищий духовний світ. Релігійно-світоглядні ідеї, пов'язані з образом птаха, мали відображення в характеристиках зодіакальних знаків, домінантних у час зародження цих ідей. Відображення провідних релігійно-світоглядних уявлень у характеристиках зодіакальних знаків відбувалося не тільки в часи розвинених цивілізацій, коли давні астрономи могли визначати, в якому сузір'ї сходить Сонце в день весняного рівнодення, і пов'язувати з ним головні ідеї своєї доби, але й до зародження астрономії, а отже було результатом дії не людської думки, а вищого Розуму. Такий висновок не суперечить сучасному постнекласичному трактуванню історичного розвитку людства як цілісного (тотального) процесу, що тісно пов'язується з монадологічною концепцією, у якій ключове поняття «монада» постає як Розум, Бог, Принцип усіх речей, Причина єдності та цілісності історії.

Список використаної літератури

- Астрономия : учеб. пособие для студентов физ.-мат. фак. пед. ин-тов / Дагаев М. М., Демин В. Г., Климишин И. А., Чагурин В. М. Москва : Просвещение, 1983. 384 с.
- Бадер О. Н. Элементы культа светил в палеолите. *Древняя Русь и славяне* : [сб. науч. ст.]. Москва : Наука, 1978. С. 40–46.
- Брюшинкин С. О дури НОВОЙ ХРени и мудрости арийского Зодиака. URL: <http://maxpark.com/user/2566502694/content/961200> (дата обращения: 15.02.2019).
- Гладких М. І., Станко В. Н. Мистецтво та світогляд пізньопалеолітичної людини (за матеріалами України). *Археологія*. Київ : Ін-т археології НАН України. 1996. № 3. С. 39–50.
- Гурштейн А. А. Археoaстрономическое досье: когда родился Зодиак? *Земля и вселенная* : науч.-попул. журн. РАН. 2011. № 65. С. 48–61. URL: http://az.lib.ru/g/gurshtejn_a_a/text_2010_kogda_rodilsya_zodiak.shtml (дата обращения: 15.02.2019).
- Емельянов В. В. Древний Шумер. Очерки культуры. Санкт-Петербург : Петербургское востоковедение, 2001. 368 с. («Мир Востока»).
- Зубов А. Б. История религий. Книга первая: доисторические и внеисторические религии : курс лекций. Москва : Планета детей, 1997. 344 с. URL: https://www.e-reading.club/bookreader.php/107450/Zubov_-_Istoriya_relighii.pdf (дата обращения: 15.02.2019).
- Ларичев В. Е. Скульптура черепахи с поселения Малая Сяя и проблема космогонических представлений верхнепалеолитического человека. *У истоков творчества*. Новосибирск : Наука, 1978. С. 32–69.
- Солонина Ю. Н., Соколова Е. Г. Введение в культурологию. 2003. URL: http://sbiblio.com/biblio/archive/solonin_vvedenie/01.aspx (дата обращения: 25.02.2019).
- Столяр А. Д. Происхождение изобразительного искусства. Москва : Искусство, 1985. 298 с.
- Тойнбі А. Дослідження історії. Т. 1 (скорочена версія томів I–VI Д. Ч. Сомервелла) / пер. з англ. В. Шовкуна. Київ : Основи, 1995. 614 с.

- Топоров В. Н. Рыба. *Мифы народов мира : Энциклопедия*. В 2 т. / глав. ред. С. А. Токарев. Москва : Большая Российская Энциклопедия, 2008. С. 391–393.
- Формозов А. А. Памятники первобытного искусства на территории СССР. Москва : Наука, 1980. 130 с. (Серия «Страницы истории нашей родины»).
- Фролов Б. А. О чём рассказала сибирская мадонна. Москва : Знание, 1981. 112 с.
- Фролов Б. А. Первобытная графика Европы. Москва : Наука, 1992. 200 с. 3 посилання на праці: Lartet E., Christy H. Reliquia aquitana : In 3 Vol. London. 1865–1875. S. 263–264 ; Nougier L.-R., Robert R. «Sceptre» du Magdalénien final pyrénéen. *BSPA*. 1976. T. 31.
- Холл М. П. Энциклопедическое изложение масонской герметической каббалистической и розенкрейцеровской символической философии / пер. с англ. В. Целищева. Москва : АСТ : Астрель, 2004. 478 [2] с.
- Чмихов М. О. Астрономія в житті первісного суспільства (до питання про час утвердження астрономічних знань). *Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні* : зб. наук. праць / за заг. ред. О. Петрука. Львів : Ін-т прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2004. С. 20–30. 3 посилання на працю: Чмихов Н. Некоторые проблемы истории Зодиака. *Астрономия и астрофизика*. 1979. С. 108–120.
- Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій. Київ : Либідь, 1992. 376 с.
- Шилов Ю. А. Космические тайны курганов. Москва : Молодая гвардия, 1990. 66 с.
- Юрковец В. П. Постер «Климатические корреляции». URL: <https://docplayer.ru/32380181-Poster-klimaticheskie-korrelyacii-v-yurkovec.html> (дата обращения: 10.02.2019).

References

- Bader, O. N. 1978. Elements of the cult of the stars in the Paleolithic. In *Ancient Russia and Slavs*, 40–46. Moscow: Nauka [in Russian].
- Bryushinkin, S. On the wisdom of the Aryan Zodiac. <http://maxpark.com/user/2566502694/content/961200> [in Russian].
- Chmykhov, M. O. 2004. Astronomy in the life of primitive society (to the question of the time of the establishment of astronomical knowledge). In *Ukrainian sky*. Studios on the history of astronomy in Ukraine, ed. by O. Petruk, 20–30. Lviv: Pidstryhach Institute for Applied Problems of Mechanics and Mathematics of National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Chmykhov, M. O., N. M. Kravchenko, and I. T. Cherniakov. 1992. *Archaeological and ancient history of Ukraine: a course of lectures*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Dagayev, M. M., Demin, V. G., Klimishin, I. A., and Chagurin, V. M. 1983. *Astronomy*. Moscow: Prosveschenie [in Russian].
- Emelyanov, V. V. 2001. *Ancient Shumer. Essays of Culture*. Saint Petersburg: Petersburg Oriental Studies. (World of the East) [in Russian].
- Formozov, A. A. 1980. *Monuments of primitive art in the USSR*. Moscow: Nauka (Series “Pages of the history of our motherland”) [in Russian].
- Frolov, B. A. 1981. *About what told Siberian Madonna*. Moscow: Znanie [in Russian].
- _____. 1992. Primitive graphics of Europe. Moscow: Nauka. P. 22. With reference to article: Lartet, E., Christy, H. 1865–1875. Reliquia aquitana: In 3 Vol., 263–264. London; Nougier, L.-R. É, Robert, R. 1976. “Sceptre” du Magdalénien final pyrénéen. *BSPA* 31 [in Russian].
- Gladkikh, M. I., and V. N. Stanko. 1996. “The Art and Worldview of the Late Paleolithic Man (based on materials from Ukraine).” *Archaeology* 3:39–50. Kyiv: Institute of archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Gurshtein, A. A. 2011. Archaeoastronomical dossier: when was the zodiac born? *Earth and the Universe. Popular science journal of the Russian Academy of Sciences* 5:48–61. http://az.lib.ru/g/gurshtejn_a_a/text_2010_kogda_rodilsya_zodiaq.shtml [in Russian].
- Hall, M. P. 2004. *Encyclopedic presentation of the Masonic Hermetic Kabbalistic and Rosicrucian symbolic philosophy*, transl. from English by V. Tselishcheva. Moscow: AST: Astrel [in Russian].
- Larichev, V. Ye. 1978. Sculpture of a tortoise from the settlement of Malaya Syya and the problem of cosmogonic representations of the Upper Paleolithic man. In *At the origins of creativity*, 32–69. Novosibirsk: Science [in Russian].
- Shylov, Y. A. 1990. *Space secrets of mounds*. Moscow: Molodaya gvardiya [in Russian].
- Solonina, Yu. N., and Sokolova, E. G. 2003. *Introduction to cultural studies*. http://sbiblio.com/biblio/archive/solonin_vvedenie/01.aspx [in Russian].
- Stolyar, A. D. 1985. *The Origin of Fine Arts*. Moscow: Iskustvo [in Russian].
- Toporov, V. N. 2008. Fish. In *Myths of the peoples of the world: encyclopedia*. Vol. 2, chapters ed. S. A. Tokarev, 391–3. Moscow: Great Russian Encyclopedia [in Russian].
- Toynbee, Arnold. 1995. Investigation of the history. Vol. 1 (abbreviated version of volumes I–VI by D. C. Somervell), transl. from English by V. Shovkun. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Yurkovets, V. P. Poster “Climatic Correlations”. <https://docplayer.ru/32380181-Poster-klimaticheskie-korrelyacii-v-yurkovec.html> [in Russian].
- Zubov, A. B. 1997. *History of religions*. Book One: Prehistoric and extrahistoric religions. Lecture course. Moscow: Planeta detey. https://www.e-reading.club/bookreader.php/107450/Zubov_-_Istoriya_religii.pdf [in Russian].

Yaroslava Bondarchuk

SYMBOLIC MEANING OF THE IMAGE OF THE BIRD AS A REFLECTION OF THE RELIGIOUS AND WORLDVIEW NOTIONS IN THE PALEOLITHIC ART

Formulation of the problem. Most of the Paleolithic animalistic drawings not only reproduced the visual images of nature, but also had a symbolic and semantic load and were used as zoomorphic codes of the tiers of the universe. The image of the bird served as a symbol of the upper part in the vertical model of the universe. However, its semantics is not limited to this value and is not an entirely elucidated problem. Its solution should be related to another problem that has been raised in the scientific literature of recent decades and refers to the reflection of the leading religious worldview ideas of a particular period of history in the characterization of the dominant sign of the Zodiac (under which at that time was the point of intersection of the ecliptic and celestial

equator during 2150 years). There is no doubt that in the civilized societies with the dominant constellation in which the sun rose on the day of the vernal equinox, ancient astronomers linked a number of concepts and principles that corresponded to the main religious worldview ideas of their time. But the problem of matching the characteristics of the dominant signs of the zodiac with the leading cults in earlier periods of the primitive history remains open. **The purpose of the article** is to determine religious ideas related to the bird image in the Paleolithic and to investigate whether they were reflected in the characteristics of the zodiac signs that dominated at the time of the emergence of these ideas. **Results.** The analyzed artifacts show that in the minds of the Paleolithic people the bird was perceived as the only one of natural beings able to overcome the earthly gravitation and ascend to heaven. As a result, its image acquired significance not only as a zoomorphic code of the upper part of the universe but also as the symbol of the soul of man who, after death, ascends to the higher world. In addition, the image of the bird could be combined with the image of the woman because she was considered a bearer of the soul of a child. Religious ideas related to the image of birds were reflected in the characteristics of zodiacal signs dominant at the time of the emergence of these ideas. The earliest evidence of the association of bird with soul and woman as a carrier of children's souls (the image of a woman-bird on a bone plate from the Hayensenklosterl) falls on 38 millennia B.C., the astronomical era of the zodiac sign of Virgo, positioning the female maternal principle. The most ancient image of a bird as a zoomorphic code of the upper part in the symbolic model of the universe, made on stone from the settlement of Mala Siya, dates back to 33rd–32nd millennia B.C. This coincides with the time of the Earth being under the zodiac sign of Gemini, positioning the pair principle. The most ancient laying of sculptures of birds in the burial place, as the cult analogues of the soul of the deceased (in the settlement of Malta) testifying to the awareness of the connection of the soul with the spiritual world of the sky, falls on 23rd–22nd millennia B.C., on the astronomical era of the zodiacal sign of Aquarius, positioning a special susceptibility to the supernatural spiritual reality. The awareness of the three-tier vertical model of the universe, where the bird played the role of a zoomorphic symbol of the upper zone, occurs in the 16th–15th millennia B.C., the astronomical era of Scorpio, and is reflected in the characterization of this zodiacal sign which has three hypostases: a snake, a scorpion, and a bird, positions the combination of three tiers of the universe. The reflection of leading religious ideas in the characteristics of zodiac signs before the appearance of astronomy suggests that this phenomenon was a consequence of not a human thought but higher intelligence.

Keywords: Paleolithic art, bird image, zoomorphic code of the upper part of the universe, symbol of the soul, religious and ideological ideas, characteristics of the zodiacal constellations.

Матеріал надійшов 16.04.2019